

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОСТІ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ

THE WAYS TO INCREASE OF INCLUSIVE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM BUSINESS

У статті відзначено, що підприємства малого та середнього бізнесу (МСБ) є важливим елементом економіки країни і підтримка їх ефективного функціонування є вкрай необхідною для стабільного економічного розвитку. Обґрунтовані передумови досягнення інклюзивного розвитку підприємств МСБ. Показана соціально-економічна значимість та роль МСБ в умовах повоєнного відновлення економіки України. Досліджено фактори впливу, які перешкоджають відновленню підприємств МСБ. Сформульовано перелік заходів підтримки розвитку підприємств МСБ в умовах повоєнного відновлення. Визначено, що з метою підтримки представників українського бізнесу у складних воєнних умовах урядом запроваджено низку програм, серед яких грантові програми «є Робота», програма релокації бізнесу з небезпечних територій, кредитування бізнесу за програмою «Доступні кредити 5-7-9%», та створено Фонд підтримки малого та середнього бізнесу. Запропоновано перспективні кроки для покращення інклюзивності розвитку МСБ в умовах повоєнного відновлення.

Ключові слова: малий та середній бізнес (МСБ), мале та середнє підприємництво, методологія інклюзивного розвитку, інвестиції, економічні дослідження, інновації.

The article states that small and medium-sized business (SMBs) are an important element of the country's economy and maintaining their effective functioning is essential for stable economic development. It has been noted that the inclusive development of entrepreneurship in modern conditions is considered as a policy to ensure the possibility of starting your own business or self-employment for all population groups. It has been specified the advantages of SMBs, such as the development of competition, intensification of innovation, dynamic, rapid adaptation to changing market needs and others. It is also has been shown that the war caused great losses to SMBs. It was proposed the examples of factors that interfere with SMBs are renewed after the war. Among which are the low purchasing power of the population and the instability of the situation in Ukraine. The prerequisites for the achievement of inclusive development of SMBs enterprises has been proposed. The socio-economic importance and role of SMBs in the conditions of post-war restoration of the Ukrainian economy has been shown. It has been formulated the list of measures for supporting the development of SMBs enterprises in the conditions of post-war recovery. It have been determined that in order to support Ukrainian business representatives, a number of programs have been introduced in difficult military conditions, including work programs, a business relocation program from hazardous areas, business lending under the program "Available 5-7-9%", and The Small and Medium Business Support Fund was created. It has been specified prospective steps are proposed to improve the inclusive development of SMBs in the conditions of post-war recovery. It was noted that many support measures are aimed at developing the agricultural sector. It was shown that SMBs should not only be constant and inclusive, but also be aware of how to deal with current and future challenges. It was concluded that government support programs should be strengthened by additional initiatives. It was noted that should introduce targeted support for SMBs on the regions released from the occupation and implement many other measures. **Key words:** small and medium-sized businesses (SMBs), Small and Medium Entrepreneurship, inclusive development methodology, investments, economic research, innovations.

УДК 332.123: [334.012.6:65.017]

DOI: <https://doi.org/10.32782/infrastruct73-15>

Самофатова В.А.

д.е.н., професор,
Одеський національний технологічний
університет

Лобочка Л.Л.

к.т.н., доцент,
Одеський національний технологічний
університет

Samofatova Viktoriia

Odesa National University of Technology

Lobotska Ludmila

Odesa National University of Technology

Постановка проблеми. Проблема забезпечення інклюзивності розвитку підприємств МСБ в теперішній час військової агресії та повоєнного відновлення є вкрай важливою та актуальною. За даними урядового порталу, МСБ в Україні відіграє ключову роль в економіці, забезпечуючи більшу половину доданої вартості та значну кількість зайнятих працівників та податкових надходжень. Перевагою МСБ є розвиток конкуренції, активізація інноваційної діяльності, динамічність, швидка адаптація до мінливих ринкових потреб і, як наслідок, зменшення диспропорцій на окремих товарних ринках. Проте, епідемія COVID та повномасштабна війна вкрай загострили стан та соціально-економічні завдання розвитку підприємств МСБ. Водночас, в ці складні часи українське мале та середнє підприємництво показало високу мобільність, здатність швидко адаптуватися та працювати в умовах найвищого рівня ризику та невизначеності. Війна завдала збитків, однак вітчизняні підприємства МСБ демонструють

стійкість та готовність працювати, а деякі навіть знайшли можливості для зростання. Підтримка безперервності бізнесу і його адаптація до нових реалій, створення умов для економічного відновлення України є і тактичною задачею, і стратегічною ціллю для повоєнної відбудови.

Категорію «інклюзивний розвиток» можна розглядати як процес розширення залученості населення до створення ВВП, забезпечення рівних можливостей для реалізації потенціалу незалежно від соціально-економічних умов, статі, місця проживання та етнічного походження. Таким чином, методологія інклюзивного розвитку передбачає, що кожен суб'єкт економіки є важливим, унікальним, цінним для суспільства і має можливість, щоб задовольнити свої потреби. Вона ґрунтується на пріоритетності розвитку людини, досягненні повної зайнятості, підвищенні кваліфікації працівників, соціальної безпеці та сталому розвитку. Інклюзивний розвиток підприємництва в сучасних умовах розглядається як політика щодо

забезпечення можливості започаткування власного бізнесу чи самозайнятості для всіх груп населення. При цьому, акцентується увага на підтримці тих соціальних груп, які недостатньо представлені серед підприємців або є вразливими на ринку праці: молодь, жінки, пенсіонери, люди з обмеженими можливостями, внутрішньо переміщені або безробітні громадяни [1, с. 35; 2, с. 47].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми та перспективи розвитку підприємств МСБ постійно перебувають у полі досліджень провідних вчених-економістів. Це обумовлено потребами як науки, так і економіки. Суттєвий внесок у вирішення проблем розвитку та функціонування МСБ внесли З. Варналій, В. Гайдук, В. Гунько, О. Дикань, Т. Костенко, Б. Іванюта, А. Крисак, С. Лучик, Н. Ситник та інші. В їх наукових працях було проаналізовано важливі аспекти теорії, методології та практики управління підприємствами МСБ. Водночас, складний час та ситуація воєнного стану в Україні вносить значні корективи і потребують переосмислення механізмів їх діяльності.

Проблеми забезпечення інклюзивного розвитку бізнесу досліджували Д. Аджемоглу, Д. Робінсон, П. Дюран, І. Бобух, С. Дідух, О. Луцьків, С. Степаненко та інші. Водночас, інклюзивний розвиток підприємств МСБ та розробка механізмів його стимулювання є недостатньо вивченими, особливо в сьогоденних умовах військової агресії. Тому, безперечно, слід розширювати теоретичну та практичну базу стосовно інклюзивного ефективного розвитку МСБ.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення теоретико-методичних і практичних підходів до аналізу шляхів підвищення інклюзивності розвитку підприємств МСБ.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Підприємства МСБ є основою стабільності національної економіки. Економіка з високою часткою сильних підприємств МСБ має значні переваги, зокрема інклюзивне та стає економічне зростання, засноване на знаннях та інноваціях. Підприємства МСБ також є більш гнучкими та інтегрованими у професійні спільноти та кластери. Також, одним із важливих джерел розвитку МСБ є залучення різноманітних джерел інвестицій.

Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) визначає інклюзивний розвиток як концепцію щодо забезпечення справедливості та розширення прав на основі скорочення бідності, розвитку людського капіталу, розвитку соціального капіталу, гендерного розвитку та соціального захисту [3]. Тому, в контексті методології інклюзивного розвитку, нині є потреба у відновленні рівня економічного розвитку та добробуту населення на основі побудови ефективного, наукоємного та ресурсозберігаючого виробництва, збереження людського капіталу країни та підвищення його

вартості на основі зростання кваліфікаційного освітнього рівня.

Важливою перевагою підприємств МСБ на засадах інклюзивності є те, що вони є більш мобільними до змін в економіці за напрямом інноваційності, цифровізації та швидкої реакції на зміни в навколишньому середовищі. Також значним фактором інклюзивного розвитку для більшості МСБ є географічна прив'язка до свого споживача. Саме він став вирішальним з початком війни.

В роботі [4, с. 85] відзначено, що головними стимулами для розвитку МСБ є те, що по-перше, невеликі компанії мають більший обсяг реалізації, ніж великі; по-друге суми податків, які сплачують суб'єкти МСБ, більші; по-третє МСБ створює значну кількість робочих місць порівняно з великим. Для прикладу, в країнах Європи підприємства МСБ становлять 99% від усіх підприємств ЄС, а за останні п'ять років вони створили близько 85% нових робочих місць.

Втім, в Україні, на жаль, погіршуються очікування бізнесу від результатів діяльності в 2023 році. Прогнозується зменшення обороту на 0,7% у порівнянні з 2022 роком. На це впливає непрогнозованість розвитку ситуації і дій держави, посилення тиску силовиків і контролюючих органів, фактична відсутність доступу до фінансового ресурсу для поповнення обігових коштів і реалізації проєктів розвитку. Зокрема, у Київській школі економіки підрахували загальні втрати українських підприємств від війни. За оцінками фахівців, загальна сума прямих збитків підприємств (включно з державними) складає 13 млрд доларів, а загальні непрямі збитки оцінюються у понад 33 млрд доларів. Для відновлення підприємств же потрібно майже 25 млрд доларів [5].

Те, що війна завдала величезних збитків підприємцям, красномовно говорять наступні цифри. За даними Європейської Бізнес Асоціації (ЄБА), у 83% компаній-членів асоціації відбулося падіння бізнесу у 2022 році. При цьому, у 29% опитаних відбулося падіння до 20%, у понад половини – зниження на 21% і більше. І тільки у 6% опитаних компаній не було змін, а ще 11% змогли похвалитися зростанням доходів у такий складний рік. Падіння національної економіки за підсумками 2022 року склало безпрецедентні 30,4%, а споживча інфляція становила 26,6%, що означає здорожчання товарів і послуг в Україні в середньому на чверть. Відбулася і значна девальвація національної валюти – з 29 грн/дол. перед вторгненням до орієнтовно 37 грн/дол., що теж негативно позначилося на вартості товарів і послуг [6].

Крім значного падіння добробуту та зростання цін, з початку війни бізнес втратив значні можливості вести зовнішньоекономічну діяльність: була паралізована робота вітчизняних морських портів,

а можливості західного кордону були значно обмежені. Крім того, з України за кордон виїхало 8 млн осіб, рятуючись від бойових дій, а всередині країни майже 5 млн людей стали внутрішніми переселенцями.

Результати дослідження Advanter Group, в якому взяли участь 753 власники підприємств МСБ, свідчать про складні перспективи покращення економічної ситуації і ділового середовища в найближчі місяці (табл. 1).

За даними табл. 1, найбільше заважає бізнесу у відновленні нестача фінансових ресурсів у країні, а саме – неплатоспроможність клієнтів та непрогнозованість розвитку ситуації в Україні (46,9%), недоступність кредитних коштів і власного капіталу і т.ін.

В цих складних умовах українці згуртувалися і більшість людей почали віддавати перевагу товарам місцевих виробників, більшої популярності набувають саме українські бренди. За даними опитування підприємств України першочергово зберігають і/або відновлюють виробництво лише ті галузі, які забезпечують базові потреби населення – виробляють їжу, одяг чи взуття. Наприклад, 34% підприємств харчової промисловості тримають виробництво майже на довоєнному рівні, а 24% – навіть перевищують довоєнні обсяги [7]. МСБ аграрного сектору також страждають від здорожчання логістики через блокування портів та від безпосередніх втрат від війни, таких як мінування полів, пошкодження сільськогосподарської техніки, окупація території та незаконне вивезення українського зерна.

Також, задля підтримки бізнесу під час війни Україна вже впровадила декілька програм, зокрема звільнила підприємців від сплати ЄСВ, якщо підприємство не отримує дохід, а також від сплати земельного та екологічного податків на період воєнного стану для тих бізнесів, що розташовані у зоні бойових дій. У червні 2022 року Уряд України запустив економічну стратегію для відновлення бізнесу України. Ця стратегія включає 8 програм, суть 6 з яких полягає у безповоротній грантовій допомозі суб'єктам МСБ.

Уряд також запустив проєкт «Робота». На порталі Дія можна подати заявку на отримання гранту від держави на розвиток бізнесу. Ці гроші нададуть змогу кожному, хто має бажання, навички та план запустити власну справу або розширити свій бізнес. Можна буде придбати обладнання, закупити сировину або оплатити оренду приміщення. Водночас розширює свої грантові програми для українського бізнесу й Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). Зокрема, USAID, Mercy Corps, ООН, МХП та український уряд пропонують гранти для підтримки та розвитку бізнесу. Грантові програми розраховані переважно на МСБ, який працює в аграрному секторі, ІТ, креативній економіці [8]. Також є програми для тих, хто лише починає власну справу або вимушений був релокувати підприємство. За різними програмами бізнес може залучити від 180000 до 7 млн грн [8]. Найбільшу кількість грантів пропонує уряд у межах проєкту «Робота», який був започаткований у 2022 році та USAID через програму «Конкурентоспроможна економіка України (КЕУ)». Український уряд робить ставку на аграрний сектор і пропонує підприємцям у межах проєкту «Робота» кошти на розвиток садівництва і побудову теплиць. Обидва проєкти держава готова профінансувати на 70%, решту сплачує підприємець. Подати заявку на грант можна через портал «Дія».

На порталі «Дія. Бізнес» також запущено інклюзивний проєкт «Бізнес без бар'єрів», який має надати інформаційну підтримку бізнесу, спрямованого на співпрацю з людьми з обмеженими можливостями. Ще уряд прагне розвивати у межах проєкту мале підприємництво та бізнес для ветеранів і їх сімей. Українська компанія МХП надає 5000 доларів США на стартапи в аграрному секторі, аналогічну суму надає на проєкт у будь-якій сфері Київська школа економіки [8].

Протягом останнього часу, окрім падіння доходів, звісно, відбулися безліч інших змін, що негативно позначилися на роботі МСБ та суттєво ускладнили можливості ведення діяльності. І один з найяскравіших прикладів – атаки на енергетичні об'єкти, що призвели до масових тривалих

Таблиця 1

Що заважає підприємствам МСБ відновлюватися

№	Фактори впливу на відновлення бізнесу	%
1	Відсутність достатньої кількості платоспроможних клієнтів	46,9
2	Непрогнозованість розвитку ситуації в Україні та на внутрішньому ринку	46,9
3	Непередбачувані дії держави, що можуть погіршити стан МСБ	42,8
4	Відсутність достатнього капіталу	37,5
5	Перешкоди з боку регуляторних та/чи фіскальних служб	32,0
6	Високі податки та збори	25,1
7	Недоступність кредитних коштів, у т.ч. програми – 5,7,9 і т.ін.	24,0

Джерело: [7]

відключень електроенергії, з якими довелося зіткнутись усім українцям протягом осінньо-зимового періоду 2022–2023 рр. Втім, завдяки підтримці Уряду Німеччини та ЄС виникла можливість запропонувати банкам України та малому і середньому підприємству кредитний ресурс у національній валюті на 7 млн євро. Це програма «Додай енергії твоєму бізнесу», що фінансується за Проєктом «Рефінансування енергоефективних інвестицій малих та середніх підприємств України через фінансовий сектор» за рахунок позики від Уряду Німеччини на суму 7 млн євро, наданої через Німецький банк розвитку KfW, та за підтримки ЄС в межах ініціативи EU4Business. В умовах зростання цін на енергоносії в Україні та в усьому світі важливість Програми є напрочуд високою. Перші кредити в рамках Програми будуть надані для енергозабезпечення МСБ шляхом закупівлі альтернативних джерел живлення для забезпечення безперебійної роботи МСБ. А це – сотні збережених робочих місць, а отже сотні щасливих українських родин [8].

Малі та середні переробні підприємства отримують підтримку на 2,5 млн доларів в межах ініціативи, яку реалізує Програма USAID «Конкурентоспроможна економіка України». У рамках грантової програми буде надано близько 25 грантів обсягом від 75 000 до 150 000 доларів. Грантова програма реалізується в партнерстві з Міністерством економіки України.

Продовольча і сільськогосподарська організація ООН (FAO) за фінансової підтримки Урядів Японії та Норвегії реалізує програму підтримки малих фермерів під час осінньої посівної кампанії 2023 року. Програма реалізується в дев'яти найбільш постраждалих від війни областях України, а саме в Сумській, Чернігівській, Донецькій, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській та Одеській областях. У межах програми кожен відібраний фермер отримує 2 тонни насіння озимих культур, достатніх для засіву 10 гектарів землі. Заявники можуть обрати одну з двох озимих культур: пшеницю або ячмінь [8].

Знайти ці та інші актуальні грантові програми можна на порталі «Дія. Бізнес» або безпосередньо на сайтах грантодавців.

Попри це, велика кількість підприємців досі вважає такі заходи недостатніми для підтримки підприємництва та організації економіки воєнного часу. Тому, на нашу думку, урядові програми можна підсилити додатковими ініціативами. На наш погляд, необхідно також ввести адресну підтримку МСБ на звільнених з-під окупації регіонах. Також, з метою створення нових робочих місць, скорочення безробіття та стимулювання розвитку підприємництва місцевій владі необхідно сприяти самозайнятості безробітних шляхом надання їм одноразової

грошової допомоги для започаткування власної підприємницької діяльності; при перепідготовці та підвищенні кваліфікації безробітних особливу увагу слід приділяти професіям, що дають можливість започаткувати власну справу. Вкрай важливо у сучасних умовах стимулювати розвиток малого підприємництва у сільській місцевості (розробити механізми надання матеріальної допомоги малим підприємствам, що виробляють екологічно чисту продукцію сільського господарства, займаються її переробкою та експортом; сприяти переорієнтації вивільненої робочої сили на нові види діяльності у сільському господарстві та у сфері розвитку «зеленого туризму»; сприяти залученню безробітних, зареєстрованих у містах, до працевлаштування на новостворених робочих місцях у сільській місцевості) [9, с. 98].

Висновки з проведеного дослідження. Мати чітке, виважене і обгрунтоване бачення майбутнього країни – один із важелів майбутньої перемоги. Україна має величезний потенціал для розвитку МСБ, а він, в свою чергу, є рушійною силою інклюзивної економіки. Роль підтримки підприємств МСБ у становленні повоєнної економіки є безперечною. Послідовна робота держави в цьому напрямку дозволить провести якісні перетворення бізнес-середовища та підвищити інклюзивність і ефективність підприємств МСБ.

На наш погляд, державна політика й підтримка повинні забезпечити реалізацію системи стратегічних принципів та дорожніх карт, щоб створити умови повоєнного становлення та сталого розвитку малого та середнього підприємництва як системи конкурентоспроможних, економічно та інклюзивно ефективних, інноваційно активних суб'єктів, здатних забезпечити довгостроковий сталий розвиток економіки України в цілому.

Отже, МСБ є важливим елементом економіки країни і підтримка його розвитку є необхідною для стабільного економічного розвитку. Під час війни МСБ України зазнав значних втрат, однак, завдяки програмам та ініціативам, запровадженим урядом, зроблено кроки до підтримки цього сектору економіки.

Підсумовуючи вищенаведене, слід зазначити, що МСБ має бути не лише сталим та інклюзивним, а й бути обізнаним, як боротися з нинішніми та майбутніми викликами. Подальші наукові дослідження у цьому напрямі можуть стосуватися окресленню секторальних і регіональних пріоритетів повоєнного відновлення МСБ України в руслі політики європейської інтеграції.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Структурні зміни як основа інклюзивного розвитку економіки України : монографія / [Бобух І.М., Кіндзерський Ю.В., Фащевська О.М. та ін.]; за ред. д.е.н.

I.M. Bobukh ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Електрон. дані. 2020. 516 с. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/332.pdf> (дата звернення: 10.07.2023).

2. Дідух С.М. Інклюзивний розвиток агропродовольчих вертикально-інтегрованих компаній України: монографія. Одеса: Астропринт, 2020. 335 с.

3. Durán, P. What does inclusive economic growth actually mean in practice? URL: <http://www.undp.org/content/undp/en/home/blog/2015/7/31/What-does-inclusive-economic-growth-actually-mean-in-practice-.html> (дата звернення: 06.07.2023).

4. Ситник Н.С. Роль малого та середнього бізнесу на сучасному етапі розвитку економіки України. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 26(1). С. 83–87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2018_26%281%29__18 (дата звернення: 05.07.2023).

5. Новини фонду розвитку підприємництва. URL: <https://bdf.gov.ua/news/novyny-frp/> (дата звернення: 05.07.2023).

6. Стан та перспективи МСБ в Україні. Результати дослідження. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/07/3/701842/> (дата звернення: 04.07.2023).

7. Інклюзивність та різноманітність у малому та середньому бізнесі: новий тренд чи must-have? URL: <https://business.diaa.gov.ua/cases/business-without-barriers/inkluzivnist-ta-riznomanitnist-u-malomu-ta-serednomu-biznesi-novij-trend-ci-must-have> (дата звернення: 03.07.2023).

8. Від \$ 5000 до \$150000. Forbes зібрав найбільші міжнародні та державні грантові програми для розвитку бізнесу. URL: <https://forbes.ua/money> (дата звернення: 04.07.2023).

9. Проблеми і перспективи розвитку малого і середнього бізнесу: монографія / за ред. д.е.н., професора С.Д. Лучик; Чернівецький торговельно-економічний інститут КНТЕУ. Чернівці : Технодрук, 2021. 400 с.

REFERENCES:

1. Bobukh I.M., Kindzerskyj Ju.V., Fashhevsjka O.M. (2020) Strukturni zminy jak osnova inkluzyvnohogo rozvytku ekonomiky Ukrajinu: monohrafija [Structural changes as the basis of inclusive development of the economy of Ukraine: a monograph]. NAN Ukrajinu, DU «Ін-т екон. та прогнозув. НАН Украјину». Elek-

tron. dani. P. 516. Available at: <http://ief.org.ua/docs/mg/332.pdf> (accessed July 10, 2023). (in Ukrainian)

2. Didukh S.M. (2020) Inkluzyvnyj rozvytok aghroprodovoljchychk vertykaljno-integrovanykh kompanij Ukrajinu: monohrafija [Inclusive development of agri-food vertically integrated companies of Ukraine: monograph]. Odesa: Astroprynt, 335 p.

3. Durán P. What does inclusive economic growth actually mean in practice? Available at: <http://www.undp.org/content/undp/en/home/blog/2015/7/31/What-does-inclusive-economic-growth-actually-mean-in-practice-.html> (accessed July 6, 2023).

4. Sytnyk N.S. (2018) Rolj malogho ta serednjogho biznesu na suchasnomu etapi rozvytku ekonomiky Ukrajinu [The role of small and medium-sized businesses at the current stage of development of the economy of Ukraine]. *Prychornomorsjki ekonomichni studiji*, vol. 26(1), pp. 83–87. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2018_26%281%29__18 (accessed July 5, 2023). (in Ukrainian).

5. Novyny fondu rozvytku pidprijemnyctva [News of the Entrepreneurship Development Fund]. Available at: <https://bdf.gov.ua/news/novyny-frp> (accessed July 5, 2023).

6. Stan ta perspektyvy MSB v Ukrajinu. Rezultaty doslidzhennja [State and prospects of SMEs in Ukraine. Research results]. Available at: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/07/3/701842/> (accessed July 5, 2023).

7. Inkluzyvnistj ta riznomanitnistj u malomu ta serednjomu biznesi: novyj trend chy must-have? [Inclusivity and diversity in small and medium-sized businesses: a new trend or a must-have?] Available at: <https://business.diaa.gov.ua/cases/business-without-barriers/inkluzivnist-ta-riznomanitnist-u-malomu-ta-serednomu-biznesi-novij-trend-ci-must-have> (accessed July 3, 2023).

8. Vid \$ 5000 do \$150000. Forbes zibrav najbiljsji mizhnarodni ta derzhavni ghrantovi prohramy dlja rozvytku biznesu [From \$5,000 to \$150,000. Forbes collected the largest international and state grant programs for business development]. Available at: <https://forbes.ua/money> (accessed July 4, 2023). (in Ukrainian)

9. Luchyk S.D. (2021) Problemy i perspektyvy rozvytku malogho i serednjogho biznesu: monohrafija [Problems and prospects of the development of small and medium-sized businesses: a monograph]. Chernivckyj torhoveljno-ekonomichnyj instytut KNTEU. Chernivci: Tekhnodruk, p. 400. (in Ukrainian)